

”חקיקה הלכתית במבחן המציאות המשתנה”

מאמר בנושא:

רצח על רקע ”חילול כבוד המשפחה”

כותבת:

שרה סקחפי

SARA SAKHAFI

2008-2009

מבוא:

בחודש ינואר השנה נדקרה למוות בפלג גופה העליון סאמר אבו ג'ומעא, כבת 20, מאשקלון. ליד גופתה נמצאה בתה בת השנתיים. ככל הנראה מדובר ברצח "על כבוד המשפחה". תופעת רצח נשים על "חילול כבוד המשפחה" עדיין קיימת בישראל כיום בקרב האוכלוסייה הערבית. בעבודה זו, ראשית, אבהיר את המונח: כבוד המשפחה, אסביר כיצד ניתן לחלל אותו ואיך האוכלוסייה הערבית מצפה מהאישה הערבייה לנהוג. בנוסף אעמוד על הדין בעת חילול כבוד המשפחה, אשאל את השאלה מה קורה כאשר מחללים את כבוד המשפחה? אבחין בין שני מישורים, המישור הפנים משפחתי, פרטי לבין המישור הציבורי, אתייחס לחברה הישראלית: הן לנתונים מספריים, והן להתייחסות של נכבדים בחברה, למשטרת ישראל ולרשות השופטת. אוסיף והשווה לדין בעת חילול כבוד המשפחה בעולם הערבי. אציין כי תופעת הרצח על "חילול כבוד המשפחה" מציבה, אם כן, עבור המדינה המודרנית והדמוקרטית שאלות סבוכות. כיצד צריכות הרשויות להתמודד עם תופעה אשר מחד מבטאת תופעה תרבותית של קבוצת מיעוט אתנית ומאידך שוללת זכויות אדם ואנוש? אעמוד על הקריאה לא לאפשר התנהגות "סלחנית" על רצח כזה, אדגיש כי רצח כזה כבר אינו תואם את המציאות בה אנו חיים, אציין בהרחבה את השינוי המתחולל הן בקרב האוכלוסייה הערבית בארץ והן בעולם הערבי כולו. לסיום, אביא דוגמא קטנה לשינוי גדול, ראיון אישי הממחיש באופן מעשי את השינוי הגדול שלו כל מדינה דמוקרטית מייחלת.

כבוד המשפחה מהו?

מן הראוי להבהיר תחילה כי מדובר בכבודה של המשפחה כיחידה פטריארכלית. קיומו של הכבוד פירושו קיומה של שליטה גברית, ופגיעה בכבוד פירושה ערעור על שליטה זו, אשר קיומה מתאפשר דרך הפעלתו של קודקס חוקים אשר חל בעיקר על נשים וקובע את התנהגותן, את פעילותן, את רצונותיהן ואף את מחשבותיהן. צורת התנהגות זו, מכונה בערבית איחתישאם או חישימה.

החישימה בצורתה המקורית נכרכה בעבר רק בהתנהגות המינית של האישה אלא שהיום לאור השינויים העוברים על החברה הערבית בכלל והחברה הפליסטינית בפרט ופוקדים את המבנה המשפחתי מתרחב מושג זה ומשתכלל יחד עם התרחבותו של קודקס העירד(הכבוד), בכדי לכלול צורות התנהגות אחרות וחדשות הנתפשות כמאיימות על השליטה הגברית.

חלק מהחוקים מתייחסים במונח כבוד המשפחה לשאלת שמירת הבתולים אצל הנערה הרווקה. נכון אומנם שהמונח הערבי עירד מתייחס גם לשאלת הבתולים אולם לא רק להם. מלבד התביעה מהרווקה להישאר בתולה ומהאישה הנשואה להיות נאמנה לבעלה משמש המונח גם את ההכרה הציבורית הדורשת שהאישה הערבייה תהיה מעל לכל חשד בעיניי הקהילה הרלוואנטית.¹ חשוב לציין כי בגישה העממית מתחלף לעיתים המונח "כבוד המשפחה" במונח "כבוד האישה" כאשר העדרו של הכבוד נתפש כאיבוד הבתולים. אולם לא נראה את המילה עירד כשווה למילה "כבוד", ואת המילה ההפוכה לה "עיב" כשווה למילה "בושה".

אבו זיד² מנסה להבחין בין שני סוגי בושה, האחד שנקרא בערבית עיב והשני עאר. לדעתו מעשה הבושה שהוא עיב משפיע ומבייש את עושה המעשה בלבד, מבלי שישפיע הדבר על בני משפחתו, ועל כן אין הוא קשור בכבוד המשפחה, והעונש לעושהו יהיה קל כמו האשמת האיש או האישה, או הפיכתם לנושא צחוק.

העאר לעומת זאת כמו במקרה של ניאוף מבייש לא רק את עושה המעשה אלא גם את בני משפחתו, ועל כן מחייב עונש חמור ביותר, עד כדי רצח.

אבו זיד³ כורך רק סוג זה של בושה- דהיינו עאר- בקונצפט של כבוד המשפחה שהוא עירד. "הילדה הקטנה בחברה הערבית לומדת מגיל צעיר מאוד להבחין בין מה זה עיב ומה לא" כיון שאם לא תלמד לדעת זאת היא עלולה בהתבגרותה לגרום לסקנדל למשפחה, סקנדל שהוא בבחינת עאר- הבושה הגדולה שלפי האידיאולוגיה של כבוד המשפחה רק דם מטהרה.

¹ חסאן מנאר, הפוליטיקה של הכבוד הפטריארכיה, המדינה, ורצח נשים בשם כבוד המשפחה. בתוך מין מגדר פוליטיקה (עורכת יוראלי דפנה) הוצאת הקיבוץ המאוחד. 1999. עמ' 269-270.

² Abu-Zeid, A.H. (1965). "Honour and Shame among the Bedouin of Etiquette of Visiting." *Anthropological Quarterly*. 47, pp. 121-13.

³ Abu-Zeid, שם. הערה 2 לעיל.

נכון שעונשה של מבצעת העיב בדרך כלל קל יותר מזה של מבצעת העאר, אולם קשה לראות את שני סוגי הבושה כשני סוגים נפרדים, כאשר האחד כביכול פוגע בפרט ומבייש אותו בלבד, והשני פוגע גם בבני משפחתו ושאריו, ועל כן מחלל את כבוד המשפחה. זוהי הבחנה שרירותית שאינה מבוססת ולכן אינה תורמת להבנת הנושא⁴. נראה אפילו שיש כאן מעין ניסיון מצד אבו זיד⁵ לבסס מין מדד "אובייקטיבי" להענשת האישה. ואילו המציאות מספקת מקרים המוכיחים את השרירות ואף העדר עקביות בגודל התגובה. למשל, ביולי 1994 נרצחה אח'לאס כנעאן מכפר ראמה בגליל. היא נרצחה ע"י אחיה בן ה-21, משום שלדעתו ולדעת קרובי משפחתו היא חיללה במעשה את כבוד המשפחה. המעשה שגרם לחילול כבוד אחיה וקרובי משפחתו, כך נטען מאוחר יותר, היה החלטתה ללבוש חצאית מיני-מעשה שנחשב בדרך כלל לעיב בלבד.⁶ יש לציין כי הדברים משתנים מחמולה לחמולה או ממשפחה למשפחה בתוך אותה העדה ואף באותו הכפר.⁷

אבו זיד⁸ ואחרים מצביעים למעשה, מבלי לומר זאת במפורש, על קיומו של כבוד בעל סטנדרט כפול, לגברים מזה לנשים מזה. לדידם, כבודם של הגברים נקבע ע"י דברים כמו הישגים, התנהגות אמיצה, נדיבות, שייכות מעמדית, סטטוס חברתי, ומוצא משפחתי. לעומת זאת, כבודם של הנשים נקבע ע"י דברים אחרים לחלוטין, הוא נקבע ע"י התנהגותן המינית, "צניעותן" או "טוהרן".⁹

מצב זה שבו כל הגברים בקבוצות השארות של האישה עלולים לאבד את כבודם עקב מעשה, מדגיש את כבלי האבסורד שבו נתונה החברה הפטריארכלית. האישה הפאסיבית הנחשבת לנחותה, מחזיקה בגופה את ערכם הציבורי של כל קרוביה הגברים, ערך שהיא יכולה לדרר באופן מידי, אך אינה יכולה להוסיף עליו דבר, משום שהעירד הוא בעל אופי פאסיבי לחלוטין, ניתן רק להפסיד אותו, אישה וקרובי משפחתה אינן רוכשים כבוד מעצם העובדה שהאישה עומדת בציפיות ובנורמות המקובלות מבחינת התנהגותה המינית.¹⁰

הדין בעת חילול כבוד המשפחה:

במישור הפנים משפחתי, פרטי:

כדי לשקם את כבוד המשפחה, אשר נפגע ע"י התנהגות האישה, ולמנוע קלון, על האישה להיענש. תגובת המשפחה לחשד ולהתנהגות מינית לא הולמת יכולה להיות על הקשת שבין התעלמות מן המעשה ועד רציחתה של האישה. התגובה מושפעת ממצבה החברתי והפוליטי של המשפחה בתוך הקהילה. על פי גינת¹¹, אין דפוס ענישה אחיד על התנהגות זאת: אפשר שיניחו לה לסבול מרכילות השכנים, יחרימוה, יגרשוה או שיהרגו את הנערה הסוטה מכללי התנהגות המקובלים.

⁴ מנאר חסן, שם. עמ' 270-271.

⁵ Abu-Zeid, שם. הערה 2 לעיל.

⁶ מנאר חסן, שם. עמ' 270-272.

⁷ מנאר חסן, שם. עמ' 273.

⁸ Abu-Zeid, שם. הערה 2 לעיל.

⁹ מנאר חסן, שם. עמ' 274.

¹⁰ מנאר חסן, שם. עמ' 275.

¹¹ Ginat, Joseph (1987). Blood Disputes among Bedouin and Rural Arabs in Israel. Pittsburgh, PA: University of Pittsburgh Press.

האתוס המוסלמי משקף את ההשקפה הגברית הרווחת המדגישה את הסכנה הנשקפת לסדר החברתי אם המיניות הנשית לא תוגבל. השקפה זו הופכת את הגברים לשולטים על התנהגות המינית הנשית על ידי שימוש בכל אמצעים אפשריים.¹²

מנגנון הפיקוח על התנהגות הנאותה של האישה הוא הרכילות המופעלת על ידי דעת הקהל, כלומר על ידי קבוצת הרלוואנטית- החמולה, המשפחה המורחבת, הכפר- והיא המכריעה אם הופרו כללי העירוד ואם לאו. ההפרה גוררת ענישה, שיכולה להיות בידוד, כליאה, איסור לימודים, איסור עבודה, מכות ואף רצח.¹³

התייחסות המשפט המנהגי, שבטי:

מערכת המשפט המנהגי (השבטית מסורתית) מהווה למעשה מערכת משפט אזרחית לכל דבר וקיימת למעשה עד ימינו בכל הקהילות של החברה הפלסטינאית¹⁴, מערכת זו פועלת במקביל למערכת האזרחית והצבאית של מדינת ישראל. שאלת כבוד המשפחה תופסת מקום חשוב במערכת המשפט המנהגי ולטיפול בנושא זה קיים הרכב מיוחד של שופטים המכונה: אל מנשד¹⁵. אולם מסתבר שבין יסודות מערכת המשפט המנהגי לבין המציאות קיימת סתירה עמוקה, כיוון שהעברייני במערכת המשפטית הוא דווקא הגבר ולא האישה. אפילו אם קיימה האישה יחסי מין מרצונה החופשי עם גבר, הוא זה שיענש ויועמד לדין ולא היא. וזאת, לדעת המערכת, כיוון ש"האישה תמיד נתפשת כחסרת שכל וחלשה, והגבר הוא בעל השכל המושלם, היכול לשלוט על עצמו ולמנוע את התרחשות העבירה". המשפט השבטי אינו עוסק כלל בדינה של האישה, הוא עוסק ביחסים שבין גברים בלבד: צד פוגע וצד נפגע. כלומר, עיקר עניינו הוא הפיצוי שמחלל הכבוד חייב לגברים של משפחת האישה בצורת קנס או אפילו פסקי דין גופניים נגד הגבר. האישה כאן אינה בכלל צד נפגע, כיון שע"פ התפישה הפטריארכלית, הכבוד המחולל הוא של גברי משפחתה ולא שלה¹⁶.

במשפט השבטי אנו מתכוונים למערכת חוקים (שאומנם אינה כתובה), המהווה מסגרת התייחסות בבתי הדין השבטיים- מנהגיים, לעומת זאת במנהגים הכוונה לדברים שמקובל לעשות מבלי שניתן יהיה לתבוע את עושיהם לדין ואשר ההכרה הציבורית מאשרת אותם. לכאורה שני אלה זהים, אולם אין זה כך. האישה, שדמה מותר ע"פ מנהג הכבוד, איננה כלל צד במשפט המנהגי, ולא אישיות משפטית. ולכן רצח האישה או הענשתה בדרך אחרת אינם כלל מעניינו של המשפט השבטי, שהוא משפט ציבורי. זהו עניין פנים משפחתי, פרטי. את עניין דינה של האישה משאיר המשפט השבטי לטיפול פנימי- משפחתי. ברוב המקרים "הטיפול המשפחתי" מסתיים ברצח¹⁷.

לדעתה של חסן נשים נרצחות רק מפני שהדבר "זול" יותר מבחינה חברתית, כלומר, בחברה השבטית, כל פגיעה בגבר הפוגע בכבוד האישה ובכך מחלל את כבוד המשפחה תגרור אחריה מעגל

¹² מסמך רקע בנושא: רצח על חילול כבוד המשפחה, אשר הוגש לוועדה לקידום מעמד האישה, נכתב ע"י רחל ורצברגר, 2001. עמ' 2-3.

¹³ מנאר חסן, שם. עמ' 270.

¹⁴ מנאר חסן, שם. עמ' 280.

¹⁵ מנאר חסן, שם. עמ' 281.

¹⁶ מנאר חסן, שם. עמ' 282.

¹⁷ מנאר חסן, שם. עמ' 284.

קסמים של גאולת דם, לעומת זאת חיסולה של אישה ע"י שאר בשרה הוא עניין פרטי, קל ונוח יותר¹⁸.

במישור הציבורי:

בחברה הישראלית:

מדינת ישראל במדיניותה הרשמית אינה מבחינה בין רצח על רקע "חילול כבוד המשפחה" לכל רצח אחר בכוונה תחילה. אולם, מדיניותה הבלתי רשמית של המדינה, בעיקר בשנים עברו וגם היום מעידה אחרת, להלן מספר דוגמאות:

נתונים מספריים:

תופעת רצח נשים על "חילול כבוד המשפחה" עדיין רווחת במדינת ישראל, בייחוד בקרב האוכלוסייה הדרוזית, הבודואית ולפעמים גם בנוצרית. הערכות לגבי שכיחות התופעה משתנות לאור העבודה כי עד היום לא נעשה מחקר מקיף ומעמיק דיו בנושא.

גדעון קרסל דווח כי בין השנים 1973 ל-1977 אירעו לפחות 63 מקרי רצח "על חילול כבוד המשפחה"¹⁹, ואילו מונה דהש²⁰, דוברת הארגון אל-פנאר העריכה כי התופעה רחבה יותר וכי כ-40 נשים נרצות כל שנה על חילול כבוד המשפחה.

על פי הנתונים שבידי "עמותת נשים נגד אלימות"²¹ בנצרת, 2001, אירעו כ-54 מקרים של רצח נשים על "חילול כבוד המשפחה".

על פי נתוני המשטרה²² אשר נמסרו לוועדה, בין השנים: 1998-2001, נפתחו כ-18 תיקים של רצח על רקע "חילול כבוד המשפחה".

על פי דיווחי המשטרה בשנת 2000 אירעו 9 רציחות על חילול כבוד המשפחה.

ב-5 מתוך 9 המקרים אותה מונה המשטרה, מדובר באישה אשר נרצחה ע"י בן משפחתה (אח או בן) על רקע חשד של התנהגות מינית לא הולמת. בכל המקרים הודה הרוצה באישום ותביעה נמצאת בהליכים משפטיים. ב-4 מקרים לא היו תלונות של הנרצחות למשטרה על אלימות כלפיה מצד הפוגע²³.

דוגמאות להתייחסותם של נכבדים בחברה הישראלית:

- תגובה של חבר מועצת עיריית שפרעם לגבי רצח צעירה: "מה שעשתה הבחורה הזאת הוא דבר איום ונורא והתוצאה הולמת את הטעות. יש חוק של שרעייה לכל עדה ולכל קבוצה אנושית והנרצחת התנהגה בלי לשים לב לחוקים ולהלכה של בני העדה שלה ולחיים יש חוקים משלהם, זה לא תוהו ובוהו"²⁴.
- ב-19 באוגוסט 1994 התפרסמה כתבה בעיתון כל העיר הירושלמי בנושא שחרור ישראלים מבתי כלא, העיתונאי שאול אדר החליט לפעול למען אדם ערבי מכפר טורעאן בגליל אשר רצח את בתו למען כבוד המשפחה. לדבריו "הוא עשה מעשה שלא ייעשה, אבל בשבילו לא לרצוח את הבת שלו, זה כמו בשביל הרב הראשי לאכול חזיר, הוא היה

¹⁸ מנאר חסן, שם. עמ' 284-285.

¹⁹ Ginat, Joseph, שם. הערה 11 לעיל.

²⁰ מתוך המסמך, שם. הערה 12 לעיל, עמ' 3.

²¹ מתוך המסמך, שם. הערה 12 לעיל, עמ' 3-4.

²² מתוך מכתב: נתונים על מקרי רצח על עקב חילול כבוד המשפחה- שנה 2000, משטרת ישראל.

²³ מתוך המסמך, שם. הערה 12 לעיל, עמ' 3-4.

²⁴ מתוך האתר: http://www.omedea.co.il/Show_Article, נכתב ע"י מיכל גדו, 04/05/2006.

חייב לרצוח את הילדה כמו שהרבה לא יכול לאכול חזיר, זו תרבות של עם לאום
ודם..."²⁵.

התייחסות המשטרה:

לפי טענתה של מנאר חסן, המחקר²⁶ הצביע על מקרים מצטברים של נערות ונשים שברחו מבתיהן בשל חשש מפגיעה בחייהן, אך נמסרו חזרה על ידי המשטרה לרוצחיהן הפוטנציאליים. להלן מספר מקרים לא מבוטל:

- ילדה בת 13, סלואה שמה, ברחת מבית אביה משום שחששה לחייה, לאחר שנראתה לוחצת את ידו של נער ממשפחה אחרת. הילדה הובאה למשטרה וזו מסרה אותה לשיח'. לא עבר זמן רב וגופתה של סלואה נמצאה טבועה בבאר ליד מאהל שבטה.
- מקרה אחר הוא של עאישה, צעירה בת 20 שהרתה מחוץ לנישואין. למרות שהמשטרה ידעה, כפי שמתברר מהצגת המקרה, כי חייה של עאישה יהיו בסכנה אם תוחזר למשפחת, החזירה אותה המשטרה למשפחה. מקץ ימים נמצאה גופתה בבור מים יבש.
- העיתונאי מתי רגב, מספר על נערה מטירה שנמלטה מביתה. היא הגיעה למשטרה, וזו החזירה אותה לקאדי. בני משפחה באו לבקרה אצל הקאדי והביאו לה תרופות. כעבור מספר שעות נמצאה הנערה מתה ובכיסה מכתב התאבדות.
- גינת, מביא מקרה מינואר 1983, שבו אישה נשואה לבן דודה, שנתפסה עם גבר אחר, הלכה למשטרה יחד עם מאהבה לבקש הגנה. המשטרה שלחה אותה לשיח' המקומי. שבוע לאחר מכן נמצאה האישה מתה.
- שרה אבו ג'נאם, בת 18, שנמלטה וביקשה את הגנת המשטרה, נמסרה על ידי המשטרה לשיחיים, ונרצחה.
- אמל מוסראתי נמסרה על ידי המשטרה לבני משפחתה. לא עברו 24 שעות וגופתה נמצאה ללא רוח חיים.²⁷
- ביולי 1994 נרצחה אישה צעירה מכפר ראמה על ידי אחיה. סני"צ ויקטור מאור, מפקד משטרת כרמיאל אמר בתגובה כי "לצעירה לא היה כל סיכוי לחיות- זו המנטאליות שלהם"²⁸.

בתגובה להתייחסות המשטרה סוברת חסן מנאר כי הרבה יותר סביר שמדיניות משטרתית זו אינה יוזמה משטרתית מקומית ואף לא מדיניות משטרתית פנימית, אלא של אותו גוף המתקרא "יועץ הממשלה לענייני ערבים", אשר מתווה לכל משרדי הממשלה את קווי המדיניות כלפי האוכלוסייה הפלסטינית במדינת ישראל. ואכן, רוב רובם של התיקים של גוף זה, עוד מלפני קום המדינה, חסויים לחלוטין ואינם נגישים למחקר. מוסד היועץ לענייני ערבים נשאר בצל בדרך כלל, ורק לעתים רחוקות נחשף שמץ מפעילותו.²⁹

התייחסות מערכת המשפט בישראל:

²⁵ חסאן מנאר, שם. עמ' 267.

²⁶ המחקר מתבסס על מחקרים של: Ginat, Joseph, שם. הערה 11 לעיל. וקוסל, גדעון(1981). "הריגת האחות/הריגת הבת: רצח לשם כבוד המשפחה." המזרח החדש. 30, עמ' 96-98.

²⁷ חסאן מנאר, שם. עמ' 291-292.

²⁸ מתוך *Jerusalem Post*, 31.08.94, הארץ.

²⁹ חסאן מנאר, שם. עמ' 293.

טיפול מערכת המשפט בישראל בעברות של רצח על "חילול כבוד המשפחה" מוגבל לאותם מקרים בהם ארע רצח, והנאשמים בו מועמדים לדין. המערכת המשפטית, במקרים אלו, מחויבת לדון אדם אשר מואשם ברצח, למאסר עולם, כפי שפוסק סעיף 300 (א)(2) לחוק העונשין התשל"ז-1977. רצח אשר בוצע בנסיבות של "חילול כבוד המשפחה" אינו מהווה סיבה להקלה בעונש. סקירת פסקי דין וערעורים על מקרי רצח על "חילול כבוד המשפחה" שנעשתה עבור הכנסת והוגשה לוועדה לקידום מעמד האישה³⁰, מגלה כי מתוך 12 מקרים של רוצחי נשים על חילול כבוד המשפחה הורשעו תשעה ברצח בכוונה תחילה ונגזר עליהם מאסר עולם, למרות זאת אחת הטענות בנושא שעלתה במסמך מצד ארגוני הנשים היא כי המערכת המשפטית מקלה על רוצחים במקרים של רצח "על חילול כבוד המשפחה" על ידי מתן חנינה ועסקאות טיעון. בנוסף, ארגוני הנשים טוענים כי מערכת המשפט משתמשת ביד רכה מדיי בטיפול ברוצחים הללו בניסיון להיות רגישים לתרבותה של קבוצת המיעוט³¹.

להלן דוגמאות למספר מקרים:

- ב-10 בפברואר 1993, נדון אב ל-8 חודשי מאסר בלבד, לאחר עסקת טיעון. האב ניסה לרצוח את בתו על ידי כך שאילץ אותה לשתות רעל, ולאחר מכן דקר אותה.
- אח מכפר חורפיש שניסה לרצוח את אחותו הגרושה בספטמבר 1991, נדון ל-4 שנים (כאשר בפועל הוא אמור היה להישפט ל-12 שנות מאסר) לאחר עסקת טיעון.
- יאסר חגייראת, שרצח את אחותו ב-25 בנובמבר 1987 על ידי כך שהטביעה, נדון ל-10 שנות מאסר בלבד.
- אח מכפר ליד נצרת רצח את אחותו בסוף שנות ה-70, נדון ל-10 שנים ושחורר לאחר 7 שנות מאסר בלבד³².

נראה שאכן בפועל מתקיים פער בין העמדה הפורמאלית של בתי המשפט ורשויות החוק שאינם יכולים להכיר "בהגנה על כבוד המשפחה" כצידוקים למעשי פשע, ובין פסיקתם בפועל של בתי המשפט והנטייה של התביעה לסיים את הפרשייה על ידי עסקאות טיעון, וזה כדי להתחשב בשונות התרבותית של האוכלוסייה ולעודד הסדרים הבאים למנוע שפיכות דמים נוספת.

בעולם הערבי:

הצצה בספר החוקים של כמה מהמדינות הערביות יכולה להראות את התייחסות העולם הערבי לרצח כזה. החוק הירדני, למשל, אשר גוזר עונש מוות על רוצחים, פוטר מעונש גבר הרוצח לא רק את אשתו אלא כל אישה מהמחראם שלו, כלומר קרובות הדם שלו, אם הוא תופס אותן מקיימות יחסי מין עם גבר שאינו הבעל³³. העיגון הוא בסעיף 340³⁴ לחוק העונשין הירדני. הטענה היא שמתוך כ-100 מקרי רצח בירדן, שליש מהם הם מקרי רצח על "חילול כבוד המשפחה", וכ-20 עד 40 נשים נרצחות בשנה על רקע זה³⁵.

גם החוק הלבנוני מקל עם הרוצחים בשם כבוד המשפחה, חוק העונשין הלבנוני מכיל סעיפים המפלים באופן גלוי בין הגבר לאישה בהקשר למה שמכונה פשעי הכבוד, כנ"ל החוק הסורי

³⁰ מתוך המסמך, שם. הערה 12 לעיל. עמ' 4-5.

³¹ מתוך המסמך, שם. הערה 12 לעיל. עמ' 4-5.

³² חסאן מנאר, שם. עמ' 296-297.

³³ חסאן מנאר, שם. עמ' 290.

³⁴ סעיף 340 לחוק הפלילי הירדני מס' 16, לשנת 1960.

³⁵ מתוך המסמך, שם. הערה 12 לעיל. עמ' 6-7.

וחוקים אחרים של מדינות ערביות אחרות כדוגמת: בחריין, מצרים, כוית, מרוקו, עומאן ואיחוד האמירויות הערביות³⁶

יש לציין כי סקירת התייחסות העולם הערבי לרצח על חילול כבוד המשפחה היא מעט מוגבלת וחסרת מקורות משום שהגישה למקורות קשה וכמעט בלתי אפשרית, הן בגלל הגבלות השפה והן בגלל הגבלות של גישה.

הקריאה לא לאפשר התנהגות "סלחנית" על רצח כזה והשינוי המתחולל בחברה הישראלית, בקרב ערביי ישראל והעולם הערבי:

בחברה הישראלית:

- **הקמת הארגון "אל פנאר"** – בשנת 1991 הוקם הארגון הפמיניסטי הפלסטיני. הארגון הוקם בעיר חיפה ובמשך השנים נוספו לו מספר סניפים נוספים. המרכזיים שהם היו ביפו, בירושלים ובטייבה. ארגון אל פנאר היה הארגון הראשון בחברה הפלסטינית, ואף בעולם הערבי כולו, שנלחם בתופעה של רצח נשים בשם כבוד המשפחה. דרכי הפעילות בתחום זה כללו ארגון הפגנות, חלוקת כרוזים, פרסומים בכלי התקשורת, פנייה למוסדות שלטון שונים, ארגון ימי עיון וקבוצות להעלאת המודעות ביישובים השונים, סיוע לנשים והצלת חיי אלו שהיו תחת סכנה. אל פנאר נלחם גם בתופעות אחרות, נישואי קטינות, נישואין כפויים, מילת הבנות בקרב חלק מן הקהילות הבודואיות, ופעל בקרב נשים פועלות, וגם נטל חלק במאבקים דמוקרטיים אחרים. הארגון דגל בהפרדת הדת מן המדינה כעיקרון חשוב להבטחת שוויון בין המינים.
- חסן מנאר שהייתה משתתפת פעילה בארגון מספרת כי חצי שנה לאחר הקמת הארגון נרצחה איבתיסאם חבשי, צעירה בת 19, בידי אחיה ואביה אשר שרפו אותה למוות, משום שלטענתם חיללה את כבוד משפחתם. מיד לאחר שנודע על המקרה התקיימה ישיבת חירום והוחלט להתחיל במאבק נגד התופעה. חסן מספרת כי לא היה קל להחליט החלטה כזו, ובתוך ארבע שעות בלבד הן היו אמורות לגבור על שנים ארוכות של חינוך לאשמה, לצייתנות ולקבלת הדין. הן היו אמורות לגבור על תחושות קשות של פחד ושל אימה, איך יגיבו האנשים, ומה יעשו להן- אולי ישרפו אותן כמו ששרפו את איבתיסאם?
- אך בסופו של דבר הכעס הכניע את הפחד. ההחלטה הייתה לצאת למאבק שהן ראו בו כמאבק על חייהן וכבודן³⁷.
- חשוב להדגיש כי אין מדובר פה בעניין של מה בכך, ארגון אל פנאר והקמתו הוא צעד משמעותי ומהפכני בקרב ערביי ישראל ובעיקר בקרב נשים ערביות ישראליות. אותן נשים שהחליטו לשנות ולהילחם בתופעה שנטועה בתרבותם דורות רבים, אותה תופעה שכבר אינה מתאימה למציאות שבה אנו חיים. אין זאת הפתעה שהקמת הארגון הראשון מסוגו הוקם דווקא בישראל, ישראל היא מדינה דמוקרטית ומן הראוי שהדמוקרטיה, כבוד האדם וחירותו יחלחלו גם לחברה הערבית בארץ

³⁶ מתוך המסמך, שם. הערה 12 לעיל. עמ' 4-5.

³⁷ חסאן מנאר, שם. עמ' 287.

וישפיעו עליה.

הפסיקה בישראל:

נראה כי במספר גדול של פסקי דין בנושא הן הפרקליטות והן השופטים מציינים כי אין לקבל את עניין שמירת כבוד המשפחה כאיזה שהוא גורם אשר יקל עם הרוצחים. להלן מספר פסקי דין הממחישים זאת:

- השופט מיכה לינדנשטראוס קבע בפ"ד של עאמר חסון³⁸ אשר הואשם ברצח אחותו כי: "לא יעלה על הדעת כי בשיטת המשפט בישראל נכיר בעניין של שמירה על כבוד כגורם מקל, העשוי להביא לכך שמקרים מהסוג שלפנינו לא יוכרו כמקרי רצח אלא כהריגה בלבד. קביעה זו תהיה משום התרת דם ומתן הכשר לכל אחד לרצוח כאשר "כבוד משפחתו" נפגע... בהמ"ש בישראל, לא הכיר בטענת ההגנה על "כבוד המשפחה" כטענת הגנה בתיקי רצח שבהם קופחו חייהם של קורבנות חפים ואומללים.
- עוד נאמר בפ"ד עיסא³⁹ מפי השופט מ' רובינשטיין כי לדאבונו, לא אחת מגיעים לפתחו של בהמ"ש מקרי רצח בשם "כבוד המשפחה", תופעה אשר חרף נזילותה, הייתה ועודנה רווחת בקרב קבוצות אוכלוסייה, ואין סימנים לשירושה, גם בעולם שנשתנה לחלוטין מבחינות רבות מזה שבתוכו צמחה כבר. במקרה אחר בו נרצחה אישה צעירה, רווקה, שביקשה לנסוע למצרים לבדה, ובכך היה לדעת אחיה משום חילול כבוד המשפחה והוא רצח אותה נפש, עמדתי על החשיבות במיגור התופעה, בראש ובראשונה באמצעות גורמים בקהילה עצמה: "הנושא מעורר, מטבע הדברים, שאלה החורגת מגבולות הפרשה הטראגית, ועניינה החינוך לסובלנות ולשירוש מצבים שבהם תורם יד ותונף סכין על הזולת בעילות של כבוד המשפחה. הנה מצויים אנו לקראת תום העשור השישי לקיומה של מדינת ישראל, ובמאה העשרים ואחת, ועדיין מושגי כבוד מעין אלה, שאיני מקל ראש בהם כעניין של מסורת, הווי וערכים תרבותיים, חברתיים ומדיניים, משמשים גם 'הסבר'... לרצח, לא פחות".
- ישנם רשויות וגורמים שמתפקידם – ובית המשפט ממלא תפקיד מסוים, אך לא מרכזי, בכך- לפעול לשירושם של מושגים אלה בהקשר החברתי, מעבר לפלילי מערכת החינוך, הנהגה מקומית ונגזרת ועוד... הכותבים האקדמיים מלמדים, כי עולם כמנהגו הנושן נוהג במקומות שונים. אך מתפקידם, של השיחיים ומתפקיד מערכת החינוך בראש ובראשונה, לפעול לעקירת יישומו הלקוי והמעוות של עניין כבוד המשפחה. תהליך חינוכי ע"י רשויות החינוך וההנהגה הרלבנטית הוא הכרחי, לדעתי, ויפה שעה אחת קודם".
- אחרי שנים שבהם היה נוהג שבשתיקה שלא להתערב במקרים של רצח על רקע "חילול כבוד המשפחה", שובר המשנה לפרקליט המדינה, שי ניצן, את חומת השתיקה וההתעלמות ומעמיד לדין חבר עיריית שפרעם שהצדיק רצח נערה דרוזית. בעקבות תלונות של הארגונים הפמיניסטיים הוחלט לפתוח כנגד חבר מועצת העיר חנפיאס פארגי חקירה פלילית בגין התבטאותו "עקב חומרת התופעה, חומרת הדברים, ומעמדו

³⁸ ת"פ (חיפה) 217/95, מדינת ישראל נ' עאמר חסון. תק-מח(1), 280.
³⁹ ע"פ 5197/05, מונדר עיסא נ' מדינת ישראל. תק-על(1)2007, 1553.

הציבורי⁴⁰. אולם לא הוגש כנגדו כתב אישום. כך או כך במקרה זה מדינת ישראל אכן מתפקדת כמוטל עליה, נעשתה הפרדה ברורה בין "תרבות קבוצות המיעוט" לבין מה שאוסר החוק. גם בדוגמא זו נראה בבירור כי בעוד ועוד מקרים מסרבים להכיר בהקלה עם הרוצחים בשם כבוד המשפחה, במקרה זה אף מסרבים לקבל התבטאות "התומכת" ברצח כזה, אין ספק כי זהו סוג של שינוי די משמעותי המצביע על כך כי רצח בשם כבוד המשפחה כבר אינו תואם את המציאות שבה אנו חיים.

בעולם הערבי:

גם בעולם הערבי נראה כי עוד ועוד קולות החלו להישמע כנגד רצח בשם חילול כבוד המשפחה, גם גברים הצטרפו למאבק שלהפתעתי הגדולה הוא מאבק פומבי שנאבקים בו בגלוי, בפרהסיה, ולא מתחת לפני השטח. להלן מספר דוגמאות ייחודיות הממחישות את השינוי העצום המתחולל בעולם זה:

- העילה לדיון בסוריה הייתה רצח של צעירה דרוזית בשם הודא אבו עסלי בספטמבר 2005 על-ידי בני משפחתה. הרצח הזה עורר הדים ותגובות זועמות בסוריה ואף הוביל ליצירת קמפיין ציבורי נרחב הקורא להפסיק את התופעה. סקירה של מכון המחקר "ממרי" שפורסמה לאחרונה באתר של המכון⁴¹ מגלה כי אתר האינטרנט הסורי העצמאי⁴² "נשות סוריה" הוא זה העומד מאחורי הקמפיין, המוביל את הסיסמה: "הפסיקו את רצח הנשים! הפסיקו את 'פשעי הכבוד'!". מנהל האתר הוא הפובליציסט הסורי הפעיל למען זכויות האישה, בסאם אל-קאצ'י. האתר פרסם עצומה הקוראת להפסיק את רצח הנשים וכן סדרת מאמרים של אינטלקטואלים, עורכי דין, אנשי דת ואזרחים סורים המותחים ביקורת חריפה על התופעה וקוראים לשנות את סעיפי חוק העונשין הסורי הנוגעים לתופעה ומעניקים לרוצח פטור מעונש או הקלה בעונש. עד כה חתמו על המסמך קרוב לעשרת אלפים אנשים, רובם מסוריה. וכך נכתב במסמך בין היתר: "ייתכן שהגורל של הודא אבו עסלי היה להיות הלפיד שיוביל זעקה שהגיעה מאוחר מדי. אך היא לא היחידה שסכין הנחשלות שיספה את גרונה ושכדורי אקדח הגבריות חצו את ליבה... חוץ ממנה יש מקרים רבים שאופפת אותם השתיקה: השתיקה של האנשים ושל האחראים!! והקורבן הוא אחד תמיד: האישה!... תמיד בדרכים ואמתלות שונות מצליחים סעיף 548 וסעיפים 239-242 מחוק העונשין הסורי לחלץ את הרוצח מהעונש הטבעי שהוא קיבל לאחר כמה חודשים, שרק לעיתים נדירות מספרם עולה על מספר האצבעות ביד אחת!.. בהמשך התחקיר אף הובאו דבריו של ד"ר מחמד חבש, מנהל מרכז המחקרים האסלאמיים בדמשק וחבר בפרלמנט הסורי, הטוען כי 'פשעי חילול הכבוד' אסורים על-פי האסלאם ומנוגדים לשריעה, ולכן יש לבטל את סעיף 548 בחוק העונשין הסורי: "מי שמבצע את הפשעים האלה אין לו כבוד, שכל ודת... האסלאם

⁴⁰ מתוך האתר: http://www.amedia.co.il/Show_Article, שם. הערה 24 לעיל.

⁴¹ <http://www.memri.org.il> אשר פורסם ב: 03/05/2006

⁴² www.nesasy.com

הביא את קדושת הדם של האדם. ברור שהרצח, על כל סוגיו, הוא חטא חמור ומבין החטאים החמורים ביותר באסלאם... התופעה של רצח נשים מתוך מניע של כבוד המשפחה היא אחד מביטויי הנחשלות שסובלת ממנה החברה הערבית בכלל.⁴³

ועוד הוא הוסיף בצורה פיוטית להפליא: "אנו מודים בחטאנו בפנייך, גברתי, טעינו לכל אורך ההיסטוריה. הרסנו את חלומותייך הורודים ובכך הרסנו את חלומותינו. גנבנו ממך את חיידך ובכך חיינו כלו, גזלנו ממך את שאיפותייך והפכנו להיות חסרי שאיפות, מנענו ממך את רצונך והפכנו להיות חסרי רצון, השחתנו את מוחך ומוחותינו תעו. אנו מודים בהתכחשותנו לזכויותייך, בחוסר הכבוד שלנו ובהיותנו אופורטוניסטים... אנו מצטערים על ההיסטוריה הארוכה במהלכה נרדפת, על העושה הגדול כלפיך ועל הדיכוי חסר הגבולות שחווית... שכן את... הסמל לשחרור המחשבת והנפשי שלנו. כאשר נצליח לשחרר אותך נעבור בכך את מחצית הדרך בדרך לשחרור החברה שלנו מהתסביכים שלה, מההדחקה שלה ומהלילה הארוך שלה"⁴⁴.

- נראה כי גם קרוב אלינו, ברשות הפלסטינאית, החלו להישמע קולות מן הממשל, חברי ארגוני נשים וכן עיתונאים, המתנגדים לרצח בשם חילול כבוד המשפחה. באתר "ממרי"⁴⁵ המכון לחקר התקשורת במזרח התיכון, פורסם מאמר בנושא המקבץ את כל ההתנגדות בתמיכה ברצח נשים בשם חילול כבוד המשפחה. להלן חלק מן המאמר:
מנכ"ל משרד ההסברה הפלסטיני: לא לנצל את הדת להצדקת הפשע:
האני אל-מצרי, מנכ"ל משרד ההסברה ברש"פ, כתב כי "צריך לצלצל בפעמוני האזעקה ולהכריע בנושא הפשעים של חילול כבוד המשפחה. יש להתייחס אליהם כאל פשע כפול שמבצעו צריכים להיענש במלוא החומרה. אסור לאיש, יהיה אשר יהיה, לקחת את החוק לידי או לפרש את הדת ככל העולה על רוחו תוך כניעה למנהגים נחשלים שאבד עליהם הכלח. דבר זה מחייב מיד לחוקק חוק עונשין שיכלול סעיפים המענישים את מבצעי פשעי "הכבוד", באופן שירתיע. הצעד הנוסף שיש לנקוט הוא לנהל מסע הסברה נרחב באמצעות בתי הספר, האוניברסיטאות, המסגדים ואמצעי התקשורת, כדי ליידע את כולם בחומרתן של [עבירות] תקיפה מינית בכלל [ואלה המתבצעות] ע"י קרובי משפחה בפרט. פעמים רבות מתברר כי [האישה], קורבן הפשע, [נשארת] בסופו של דבר בתולה, והמשמעות היא שרצחו אותה רק בגלל שחשדו בה. אסור לאיש להשתמש בדת להצדקת הפשעים הללו. הדת חפה מכל אשמה והנושא כולו נובע ממסורות נחשלות המדגישות את קיומם של המשטר הפוליטי והחברתי הגברי, את שלטון הגבר, דיכוי האישה ואת התייחסות אליה כאל יצור שאיננו נהנה מזכויות מלאות אך חלות עליו כל החובות יש להציג את פשעי "הכבוד" בפני אנשי הדת והם הראשונים שצריכים להבהיר את העמדה הדתית שאם לא כן, אפשר יהיה לכנותם "חכמי האפלה והנחשלות"⁴⁶.

⁴³ פורסם באתר "הצופה". www.meshet.co.il, ע"י הגי הוברמן. 01/06/06.

⁴⁴ מתוך אתר "הצופה", שם. הערה 31 לעיל.

⁴⁵ <http://www.memri.org.il> אשר פורסם ב: 20/04/2005.

⁴⁶ העיתון: אל-איאם (רש"פ), 29.3.2005.

- לאחרונה פורסם פסק הלכה תקדימי בלבנון הגורס כי מעשי רצח בחברה המוסלמית על רקע "חילול כבוד המשפחה" הם בבחינת פשע. מפרסם פסק ההלכה הוא המנהיג הרוחני של העדה השיעית בלבנון השיח' חוסיין פדאללה, זהו פסק הלכה פורץ דרך הטומן בחובו משמעויות רחבות⁴⁷.
- בלבנון, בה החוקרים מעריכים כי אישה אחת בחודש נרצחת על רקע חילול כבוד המשפחה, שונה החוק אשר חנן רוצחים כאלה. לאחר השינוי בחוק, רוצח "על חילול כבוד המשפחה" אינו זכאי לחנינה מיידית⁴⁸.

ראיון אישי:

- נראה כי תופעת רצח על "חילול כבוד המשפחה" לא תמוגר למצב שבו לא תהיה אף נרצחת, אך למרות זאת ישנה תחושה כי פחות ופחות משפחות מסכימות לרצוח את בנותיהן על רקע כזה. השינוי בקרב החברה הישראלית, ערביי ישראל והעולם הערבי קורם עור וגידים וניתן לראות זאת לא אחת. לדעתי שינוי גדול מתחיל באדם אחד קטן, להלן ראיון אישי עם אדם מן היישוב שמוכן לשתף אחרים בסיפורו ודעתו, מדובר בצעיר נורמטיבי, בן 21, שגר, למד והתחנך בעיר יפו.
- כותבת העבודה: ספר לי, מה אתה חושב על רצח בשם "חילול כבוד המשפחה"?
- המרואיין: ראשית, אני חייב לומר שאני מוריד לך את הכובע על בחירת הנושא. אכן, מדובר בנושא רגיש אך יחד עם זאת חשוב שאנשים ידעו שיש ערבים שלא מסכימים על רצח כזה. אנחנו חיים בשנות ה-2000, במדינה דמוקרטית, ולא ייתכן שערביי ישראל יסכימו להתקדם רק בדברים שנוחים להם, כגון: השכלה, התברגות בתפקידים מכובדים במדינה, רכוש, לבוש ובדבר כזה לא.
- מבחינתי רצח על רקע של "חילול כבוד המשפחה" הוא אינו גורם מקל שיש להתחשב בו. אני מוסיף, ובכנות, שאם אחותי או אחת מבנות משפחתי תחליט לנהל את חייה בצורה שהיא חושבת לנכון שהיא נכונה, אני אכבד זאת, אני אכן אייעץ לה, אסביר לה על הדרך הנכונה והטובה. אך יש הבדל גדול בין זה לבין לרצוח אותה.
- כותבת העבודה: האם זאת תמיד הייתה המחשבה שלך, או שהיה איזה אירוע בעל משמעות שגרם לשינוי?
- המרואיין: זוהי שאלה רגישה, אך אם כבר הסכמתי להתראיין אני אשתף אותך באירוע ובנסיבות שהביאו לשינוי, אני אספר זאת בקצרה: אני מאוהב בבחורה שאני לא הייתי הארוס הראשון שלה, היא עשתה מה שעשתה איתו והם נפרדו. זאת אומרת שאם אני הייתי מקובע בדעתי ולא מאוהב בה, המינימום שהייתי עושה זה עוזב אותה ברגע שאני יודע על דבר כזה, אך אני באמת שלא מוכן לוותר עליה, זה קורה, ששניים מאורסים אי אפשר לדעת מה יכול לקרות ואצלם זה קרה.
- האירוע הזה שינה לי את כל התפיסה, אף אחד מבני משפחתי לא חייב לדעת על זה, אני אגן עליה ואקבל אותה איך שהיא, ואם אני יכול לעשות זאת בשם האהבה הגדולה שאנחנו רוחשים אחד לשני, זאת אומרת שכל אחד יכול. אנחנו כבר לא חיים בזמנים

⁴⁷ מתוך אתר החדשות: www.ynet.co.il, 05/04/07

⁴⁸ מתוך המסמך, שם. הערה 12 לעיל. עמ' 7.

שרוצחים על דבר כזה, זאת תרבות שהולכת ונעלמת, גם אם אנחנו לא מרגישים את זה.

אני חייב לציין שלפני כן לא ממש חשבתי בצורה הזאת, אבל כנראה שהאהבה שינתה אותי, אני מציע לכל ערביי ישראל ולעולם הערבי בכלל, להתחיל לאהוב...

- כותבת העבודה: אני מודה לך על זה ששיתפת אותי בסיפור כזה מרגש, ממש ראוי להערצה, כן ירבו צעירים כמוך ביפו!
- המרואיין: אין על מה, מקווה שזה ישפיע אפילו על אדם אחד, ואם כן, אני עשיתי את שלי.

סיכום ואחרית דבר:

אין ספק כי רצח על "חילול כבוד המשפחה" הוא נושא סבוך ורגיש, הן לעולם הערבי, הן לאוכלוסייה הערבית במדינת ישראל והן למדינת ישראל עצמה. מטרת הסמינריון היא להראות כי תופעת רצח על "חילול כבוד המשפחה" כבר אינה תואמת את המציאות בה אנו חיים, אני חושבת שהצלחתי להראות את השינוי במספר דרכים לא מבוטל, דרך הקמת הארגון "אל-פנאר" ודרכי פעילותו, דרך קביעתם הנחרצת של השופטים בארץ ואף דרך ראיון אישי וקטן שלטעמי ציין הרבה. גולת הכותרת מבחינתי הייתה השינוי הגדול בעולם הערבי, חשוב לי להדגיש שאין להקל ראש בשינוי כזה, מדובר בתופעה שהייתה קיימת הרבה מאוד שנים, דורות רבים התחנכו בידיעה כי על "חילול כבוד המשפחה" יש עונש אחד והוא – רצח. ואכן, אנשים משכילים, מודרניים, אינטלקטואלים, ואף אנשי דת אמרו לא לתופעה הנתעבת הזו. למרות האבדות והקורבנות הרבים שתופעה זו גבתה, אני רואה את האופטימיות שבדבר, את השינוי הגדול שהתחולל ועדיין מתחולל, כולי תקווה שאכן התופעה תמוגר למצב שבו לא תהיה אפילו נרצחת אחת בשם "חילול כבוד המשפחה".

מקורות:

חסאן מנאר, הפוליטיקה של הכבוד: הפטריארכיה, המדינה, ורצח נשים בשם כבוד המשפחה. בתוך מין מגדר פוליטיקה (עורכת יזראלי דפנה), הוצאת הקיבוץ המיוחד. 1999.

מסמך רקע בנושא: רצח על "חילול כבוד המשפחה" אשר הוגש לוועדה לקידום מעמד האישה. נכתב ע"י רחל ורצברגר, 2001.

גינת יוסף, נקמת דם: נידוי תווך וכבוד המשפחה הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה/ זמורה ביתן 2000.

קרסל, גדעון (1981). "הריגת האחות/הריגת הבת: רצח לשם כבוד המשפחה". המזרח החדש. עמ' 96-98.

Abu-Zeid, A.H. (1965). "Honour and Shame among the Bedouin of Etiquette of Visiting." *Anthropological Quarterly*. 47, pp. 121-13.

Ginat, Joseph (1987). *Blood Disputes among Bedouin and Rural Arabs in Israel*. Pittsburgh, PA: University of Pittsburgh Press.

פסקי דין:

ת"פ (חיפה) 217/95, מדינת ישראל נ' עאמר חסון. תק-מח(1), 280.
ע"פ 5197/05, מונדר עיסא נ' מדינת ישראל. תק-על(1)2007, 1553.

אתרי אינטרנט:

[05/07/2007, www.ynet.co.il](http://www.ynet.co.il)

www.meshet.co.il, ע"י חגי הוברמן. 01/06/06.

www.nesasy.com

http://www.amedia.co.il/Show_Artice, נכתב ע"י מיכל גדו, 04/05/2006.

<http://www.memri.org.il> אשר פורסם ב: 03/05/2006

<http://www.memri.org.il> אשר פורסם ב: 20/04/2005

עיתון:

Jerusalem Post, 31.08.94, הארץ.
אל-חיאת אל-ג'דידה (רש"פ), 27.3.2005

אל-איאם (רשי"פ), 29.3.2005

אל-איאם (רשי"פ), 3.3.2005

אל-איאם (רשי"פ), 5.4.2005

מכתב :

נתונים על מקרי רצח על עקב חילול כבוד המשפחה- שנה 2000, משטרת ישראל.

ראיון אישי :

צעיר נורמטיבי כבן 21 שמעוניין להישאר בעילום שם. 26/6/09.